

Mədəniyyətin semiotikası üzrə Azərbaycanda elmi axtarışlar

Xülasə: Məqalədə son iki əsrin aktual elmlərindən olan, elm kimi XX əsrin 60-cı illərindən öyrənilməyə başlanılan semiotika elmi, həmçinin mədəniyyətin semiotikası araşdırılmışdır. O cümlədən Azərbaycanda mədəniyyətin semiotikası üzrə elmi axtarışlara nəzər yetirilmiş, dünya və Azərbaycanda mədəniyyətin semiotikası üzrə aparılmış tədqiqatlar qarşılaşdırılmışdır.

Açar sözlər: semiotika, mədəniyyət, incəsənət, bildirici, işarə, mədəniyyətin işarə sistemləri, görükdürücü.

Bu mövzuda araşdırma aparmaq üçün, şübhəsiz ki, ilk olaraq semiotika termininə aydınlıq gətirmək lazımdır: Semiotika – son iki əsrin aktual elmlərindən biri olub, işarələr və işarələr sistemini öyrənir. Yunan sözüdür, mənası “işarə” deməkdir. Semiotikaya görə işarələr müəyyən məlumat daşıyıcısı kimi özünü biruzə verir, insan üzü, insan bədəni, geyimi, davranışı və s. insana müəyyən mənalar bildirir. Semiotika hər şeyi dillə təsvir etməyə və dil olmayan bütün faktları da dil metaforuna çevirərək şərhə çalışan bir elmdir. Hazırda bütün elmlərdə həmçinin mədəniyyətdə semiotik ümumiləşdirmələr aparılır. O cümlədən Azərbaycanda digər elmlərin olduğu kimi mədəniyyət və incəsənətin (musiqi, teatr, kino, təsviri incəsənət və s.nin) semiotikası kifayət qədər araşdırılmış, semiotikanın bir elm kimi başlıca anlayış və müddəaları anlaşılıq şəkildə açıqlanmışdır. Bununla da Azərbaycanda mədəniyyətinin semiotikası üzrə elmi axtarışlar tarixi və bazası formalaşmışdır.

F.de Sössür işarələr və işarələr sistemini öyrənən elmi semiologiya adlandırmışdır. Elmin semiotika adlandırılması isə Ç.S.Pirs və Ç.Morrisin adı ilə bağlı olmuşdur. Həm semiotika, həm də semiologiya mahiyyət etibarilə işarələri öyrənən elm olmasına baxmayaraq uzun müddət Amerikada semiotika, Avropada semiologiya terminləri formalaşmışdır. Semiologiyanın semiotikadan fərqi dilçiliyi işarə sisteminin tərkib hissəsi kimi göstərməsində idi. 1969-cu ilin yanvarında Parisdə “Semiotik tədqiqatlar üçün Beynəlxalq Assosiasiya” yaradılmış və bu assosiasiyanın qərarına əsasən işarələr və işarələr sistemi haqqında elm “Semiotika” adlandırılmışdır. Bununla da 70-ci illərdən etibarən Avropalıların da semiotika terminindən istifadə etdiklərini görə bilərik. Bu barədə Fəxrəddin Veysellə “Semiotika” adlı kitabında yazır: “Bəzən F.de Sössürün tərifini çevirməklə semio-logiyanı translingvistik kimi başa düşürlər ki, bu da bütün işarə sistemlə-

rini dilin qanunlarına əsasən tədqiq etməyi nəzərdə tutur. Deməli, dil işarələrinin tədqiqini linqvistikadan asılı götürmürüksə, onda biz semiotika ilə məşğul oluruq. Fikrimizcə, semiotika termini daha münasibdir” (2. Səh 44).

Niyazi Mehdiyə görə isə: “Semiotikaya görə öz maddiliyindən başqa nəyisə bildirən hər hansı duyulan nəsnə həm də işarədir. İşarə bildirən olduğu üçün ona bildirici də deyə bilərik (3. Səh 5). Niyazi Mehdi də semiotika terminini daha münasib bilmiş, tədqiqatlarında daha çox “işarə”lər, işarələr sisteminin qarşılığı kimi azərbaycanca “bildirici” terminindən istifadə etmiş və buna bu şəkildə aydınlıq gətirmişdir: “«İşarə» terminini tez-tez «bildirici» sözü ilə əvəz etməyimizin səbəbini açaq. Bəllidir ki, alınma sözə baxanda doğma sözlərin törədici, anladıcı gücü daha çoxdur. Sonucda onlar gerçəkliyi öyrənmək, anlatmaq baxımından xeyli verimli olurlar: doğma söz qohum sözlərlə birlikdə sistem əmələ gətirir. Görün «bildirici» sözü işarələri sistemli anlamaq üçün nə qədər önəmli sözləri «bil (mək)» söz yuvası əsasında öz həndəvərinə toplayır: bilmək, bildirmək, bildirilən, bilik, biligi, bəlihtili, bilgə (müdrük), bilici və s” (3 səh. 74). Bildirici terminini işarə sözünün qarşılığı kimi həmçinin Aydın Talıbzadənin tədqiqatlarında da görə bilərik.

Semiotikanın tarixi V əsrlərə çıxsa da (ilk olaraq Platon və Sofistlər, daha sonra Aristoteldə), (Azərbaycanda X əsr- İbn Sina, Bəhmənyar, Nəsrəddin Tusi) elm kimi formalaşması XX əsrlə, Ç.S.Pirs, R.Yakobson, Ç.Morris, F.de Sössür, P.Bart, Y.M.Lotman və s. nin adı ilə bağlıdır. Semiotikanın növlərindən başqa onun alt şöbələri (sosial semiotika, hesablama semiotikası, tibbi semiotika, bio-semiotika, zoosemiotika, vizual semiotika, ədəbi semiotika və s.) də mövcuddur ki, mədəniyyətin semiotikası da bunlardan biridir.

Müasir semiotikanın inkişafında semioloqlar tərəfindən yaradılmış çoxsaylı məktəblərin rolu böyükdür. Belə ki, əsas semiotika məktəbləri bunlardır: 1. Kopenhagen məktəbi, 2. Moskva məktəbi, 3. Praga məktəbi, 4. Moskva-Tartu məktəbi, 5. Paris məktəbi.

Mədəniyyətin semiotikası da məhz 1960-cı illərdə Moskva-Tartu məktəbini yaratmış Y.M.Lotmanın adı ilə bağlıdır. Lotman semiotik mədəniyyət nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmək məqsədilə “mədəniyyətin semiotikası”nı işləyib hazırlamışdır.

Ümumiyyətlə Moskva-Tartu və Moskva-Leninqrad məktəbləri SSRİ-də o cümlədən Azərbaycanda semiotika elmi sahəsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Belə ki, semiotika sahəsində tədqiqat aparan azərbaycanlı alimlər məhz bu iki məktəbin təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, Tartu məktəbində Lotmanın aspirantı olmuş Arif Acaloğlu, 70-ci illərdə semiotika elmi ilə bağlı tədqiqatlar aparmağa başlamış Niyazi Mehdi, Sank-Peterburqda aspiranturada oxuyan və Moskva-Leninqrad məktəbinin təsirinə məruz qalmış Fəxrəddin Veysəlli, struktur-semiotik metodu folklor mətnlərinə tətbiq etmiş və bu metodun mifologiyaya tətbiqinin “yeni modifikasiyasını” yaratmış Seyfəddin Rzasoyu bu alimlərə misal göstərmək olar.

Həmçinin bu alimlərdən biri olan Aydın Talıbzadə özünün “Min maska və bir mən... yaxud islam mədəniyyətinin semiolojisi” kitabında mədəniyyətin işarə sistemləri haqqında yazır: “Mədəniyyət özünü əbədiyyət üçün proqramlaşdırmaq vasitəsidir. Busa yalnız müəyyən bildiricilərin köməyi ilə gerçəkləşir. Mədəniyyət eyhamlar, işarələr sistemidir və bu bildiricilər ruhsuz, cansız nəsnələrdir. Mədəniyyət əgər işarələri öz içində tutub saxlayırsa, onlara əbədiyyət verirsə, deməli, bildiricilər və mənalar qəbiristanlığıdır” (6.səh 106).

Mədəniyyətin işarə sistemlərinin 3 növü var: 1) ritual-dini semiotikalar və davranış; 2) bədii semiotikalar, incəsənət; 3) süni dillər. Yəni incəsənətin semiotikası mədəniyyətin işarə sistemlərinə daxildir. İncəsənətin semiotikasının inkişafında R.Yakobsonun böyük xidmətləri vardır. “O, 1975-ci ildə yazırdı: “Şübhəsiz, bütün incəsənət növləri, fərqi yoxdur, mahiyyəti etibarlı ilə zamanla bağlı olsun, məsələn, musiqi və poeziya və ya təbiətinə görə məkanla bağlı olsun, məsələn, heykəltararlıq və ya sinkretik, yəni həm zaman, həm də məkanla bağlı olsun, məsələn, teatr, sirk və kino tamaşaları olsun, eynilə işarə təbiətinə malikdir.” O hesab edir ki, incəsənəti dilə qarşı qoymaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnəcək, müqayisəli tədqiqat onu adi dilə yaxınlaşdıracaq, çünki incəsənət adi dilin transformasiya olunmuş sistemidir” (2. Səh 71).

İncəsənətin semiotikası ilə bağlı Azərbaycanda elmi axtarışlar tarixi Niyazi Mehdi adıyla bağlıdır. Belə ki o, bu elm ilə ilk tanışlığından “Mən olmağımın tarixçəsi” adlı xatirələrində yazır: “Strukturalizmi oxuyanda Sössürün nəzəriyyəsi və semiotika ilə tanış oldum. Semiotika ilə strukturalizmi mənə çəkimli edən marksist dilçilərin struktur dilçiliyi zorla, əmmalar qoya-qoya tanıtmaları oldu” (11). Niyazi Mehdi incəsənətin semiotikası haqqında deyir: “Biri dil vasitəsi ilə başqasına nəyisə bildirir. Eləcə də sənətçi yaratdığı ilə qavrayana dürlü mənalar, yarım-mənalar bildirir. Semiotika dilin qurulma, işləmə prinsiplərini incəsənətdə də tapır” (4. Səh 46).

Niyazi Mehdi “Sənətin arxeologiyası, sənətin arxitektonikası” (2007) adlı kitabında isə incəsənətin semiotikası haqqında belə yazır: “İncəsənətin semiotikası insanlar arasında danışığı, sözlərlə, qramatik qaydalarla düşüncə, bilgi alış-verişini mümkün edən strukturları, bağlantıları, qatları incəsənətdə də üzə çıxarır” (4. səh 61). Kitabda teatrın semiotikası səhnələşdirilmiş milli teatr nümunələri əsasında, musiqinin semiotikası milli musiqi nümunələri əsasında işlənmişdir. Niyazi Mehdi sənətin semiotikasına dair tədqiqatlarında semiotikanın 3 növü (1. İşarə indeks, 2. ikonik işarə, 3. işarə simvol) içərisində iki növünü: 1.şərti işarələr 2. ikonik işarələri əsas saymışdır. O, ikonik işarələrin qarşılığı kimi Azərbaycanda “görükdürücü”, “görükdürən bildirici” terminlərini istifadə etmiş bunu “ikon” sözünün yunan dilindən tərcümədə mənasının “təsvir”, “görükdürücü” olması ilə əlaqələndirmişdir.

Niyazi Mehdi Moskva Dövlət Universitetinin dosenti Vladimir Semyonoviç Sokolovun məsləhəti və elmi rəhbərliyi ilə 70-ci illərdə semiotika elmi ilə bağlı tədqiqatlar aparmağa başlamış, 1979-cu ildə "Kinematoqrafın estetik təhlilində semiotik yenidən araşdırmanın yeri" namizədlik dissertasiyası, kinonun semiotikasının araşdırılması sahəsində bir yenilik olmuşdur. Belə ki, 1979-cu ilə qədər kinonun semiotikasına dair Yuri Lotmanın "Kinonun semiotikası və kino estetikasının problemləri"(1973) adlı bir kitabı, italyan alim, semioloq Umberto Ekonun "Ümumi semiotika haqqında risalə" (1975), fransız film nəzəriyyəçisi Kristian Metzlin "Kinonun semiotikası" (1974) məqalələləri və italyan kino tənqidçisi Pyer Paolo Pazolininin isə bir neçə məqaləsi mövcud olmuşdur.

Nəzərə alsaq ki, dini semiotikalar mədəniyyətin işarə sistemlərinə daxildir, o zaman qeyd etməliyik ki, 1986-cı ildə dünya müstəvisində ilk dəfə Niyazi Mehdi müsəlman mədəniyyətinin semiotikasından "Orta çağ müsəlman, eləcə də Azərbaycan mədəniyyətinin semiotik-struktur təhlili" adlı doktorluq dissertasiyasını, o cümlədən "Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti" kitabını yazmışdır. Bu araşdırmalarda dünyada ilk dəfə olaraq semiotik və struktur metod əsasında müsəlman mədəniyyəti çox yöndən modelləşdirilmişdir. Niyazi Mehdi "Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti" kitabında həm semiotika elminin başlıca anlayış və müddəalarını açıqlamaqla bərabər, Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyətində semiotika vasitəsilə hansı özəlliklərin üzə çıxdığını göstərmişdir. Kitabda Nəsimi, Füzuli, Nizami, Xəqani yaradıcılığı eyni zamanda ortaçağ dekorativ-tətbiqi sənəti, miniatür sənəti semiotik yöndən hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Həmçinin A.Talıbzadə də özünün "Min maska və bir mən... yaxud islam mədəniyyətinin semiolojisi" kitabında yer alan məqalələr toplusunda teatr semiotikası, həmçinin ortaçağ islam mədəniyyətinin semiotik-struktur metodlarını araşdırmışdır.

Azərbaycan musiqisinin semiotikasının araşdırılmasında, türksöylü xalqların musiqili-epik yaradıcılığının ən dərin semantik qatlarının öyrənilməsində, onun kodunun açılmasında Kamilə Dadaşzadənin rolu danılmazdır. Onun bu sahədə ilk araşdırmasına «О семиотических принципах анализа эпических напевов азербайджанских ашыгов» ("Azərbaycan aşıqlarının dastan havalarında semiotik prinsiplərinin təhlilinə dair") (2000) mövzusunda dissertasiya işini göstərmək olar. Musiqi semiotikası sahəsində saysız məqalələri olan Kamilə Dadaşzadənin "Знаковая система дастана" ("Dastanın işarə sistemi") (2004) monoqrafiyası Azərbaycan musiqişünaslığında ilk dəfə aşıq yaradıcılığı, xüsusilə "Əsli və Kərəm" dastanı semiotik təhlil edilmişdir.

Monoqrafiya "Əsli-Kərəm", "Koroğlu" dastanlarının mürəkkəb quruluşunu semiotika əsasında öyrənir. Özünün də qeyd etdiyi kimi məhz bu, dastanların arxaik musiqi qatı haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa, maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz Kamilə Dadaş-

zadənin apardığı araşdırmalar türksoylu xalqların musiqili-epik yaradıcılığının müqayisəli təhlilində aparıcı rol oynamışdır. O, “Dastanın işarə sistemi” (2004) monoqrafiyasında “Əsli-Kərəm” dastanı haqqında yazır: “Müxtəlif səviyyələrdə aparılmış təhlil belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, “Əsli-Kərəm” dastanının semiotik sistemi aşiq sənətinin bir neçə tarixi inkişaf mərhələsinin və deməli, eyni zamanda bir sıra fəlsəfi-estetik baxışının (ozan, sufi və bilavasitə aşiq) qalıqlarını qoruyub saxlamışdır. Tədqiq olunan dastanın poligenezisindən xəbər verən bu tarixi kəsiklər onun semiotik sisteminin dinamik modelini təşkil edir. Əsrlər boyu öz semiotik yaddaşını mühafizə edən “Əsli və Kərəm” dastanının kod sistemi müasir türk mədəniyyəti kontekstində də yeni məlumatlar çeşməsi funksiyasını yerinə yetirməkdədir” (8).

Göründüyü kimi ölkəmizdə mədəniyyətin semiotikası sahəsində aparılan tədqiqatlar özünün tarixi inkişafını tamamlamışdır. Azərbaycanda semiotika o cümlədən mədəniyyətin semiotikasına dair əhəmiyyətli tədqiqatların olmasına, mədəniyyətinin semiotikası üzrə elmi axtarışlar tarixi və bazasının mövcudluğuna və bu araşdırmaların dünya semiotika elminə əvəzedilməz töhvələr verməsinə baxmayaraq, bunların heç biri ümumi bir tədqiqatda qeyd altına alınmamış, sistemləşdirilməmişdir. Mədəniyyətin dinamikasının dəyişməsi, yeni semiotik işarələrin yaranmasına gətirib çıxardır ki, bu da onların nəzəri refleksiyasına zərurət yaradır. Semiotikanın davamlı olaraq özünü yenilədiyini və müasir mədəniyyətin də semiotik təhlilinin zəruriliyini nəzərə alsaq, bunun üçün Azərbaycanda mədəniyyətin işarə sistemləri üzrə elmi axtarışların məqalə deyil, daha böyük bir müstəvidə araşdırılmasının qaçılmaz olduğunu görə bilərik.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İşarə, anlam, məna və məzmun anlayışları haqqında. F.Y.Veysəlli. Güz 2012 http://www.dilarastirmalari.com/files/DAD_2012_11_Veyselli_147-161.pdf
2. “Semiotika” F.Y.Veysəlli. Bakı 2010
3. “Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti” N.Mehdi Bakı. 1986
4. “Sənətin arxeologiyası, sənətin arxitektonikası” N.Mehdi Bakı. 2007
5. Seyfəddin Rzasoy. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, 2008. – 188 səh http://anl.az/el/r/rs_m&f-nmk.pdf
6. Min maska və bir mən... yaxud islam mədəniyyətinin semiolojisi. A. A. Talıbzadə Bakı 2015.
7. Dadaşzadə Kamilə. “Epik əsərlərin musiqi hermenevtikası problemlərinə dair”. Bakı.
8. Знаковая система дастана. Камиля Дадашзаде. Баку 2004.
9. Göstergibilimin tanıma və dalları, Bahar Dərvişcemaloğlu. 1-16s.
10. Ю.М. Лотман. Избранные статьи в трех томах. Издание выходит

при содействии Открытого Фонда Эстонии. ТОМ I. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин: Александра, 1992, 248 с.

11. <https://edebiyyatqazeti.az/news/muzakire/4308-men-olmagimin-tarix-cesi>

Сабина Намазова

О научных исследованиях семиотики культуры в Азербайджане

Резюме: В статье исследуется наука семиотика, являющаяся актуальной наукой последних двух столетий, которая начала изучаться как наука в 60-х годах XX века, а также семиотика культуры. В частности, были рассмотрены научные поиски по семиотике культуры в Азербайджане, представлены исследования по семиотике культуры в мире и Азербайджане.

Ключевые слова: семиотика, культура, искусство, означающее, знак, знаковые системы культуры.

Sabina Namazova

On scientific research of the semiotics of culture in Azerbaijan

Summary: The article examines semiotics as well as semiotics of culture - one of the topical sciences of the last two centuries, which began to be studied as a science in the 60s of the twentieth century. In particular, they reviewed the scientific research of cultural semiotics in Azerbaijan and compared the research of cultural semiotics in the world and in Azerbaijan.

Key words: semiotics, culture, art, signifier, sign, culture sign systems.

